

EYÜP'TE KENTSEL DOKUNUN GELİŞİMİ: BİR YÖNTEM ÖNERİSİ

Yrd. Doç. Dr. NURAY ÖZASLAN

1964 tarihinde İstanbul'da doğmuştur.

İstanbul Mimar Sinan Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi'nde Mimarlık öğrenimini görmüştür.

Aynı üniversiteden yüksek mimar olarak mezun olmuştur.

İngiltere, Londra Üniversitesi, University College London, Bartlett School of Architecture and Planning'de master, York Üniversitesi, Institute of Advanced Architectural Studies'de doktora öğrenimi yapmıştır.

*Anadolu Üniversitesi Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı'nda
Yardımcı Doçent Doktor olarak çalışmaktadır.*

Eyüp'ün kentsel gelişimi birkaç nedenden dolayı araştırma konusu olmalıdır. Bunlardan ilki İstanbul'un kentsel tarihi ve yapısı içindeki önemidir. Bir diğer neden Osmanlı kent morfolojisinin anlaşılabilirliği açısından önemli ipuçları vermesidir. Üçüncü neden ise Eyüp'ün kentsel tarihi ve kimliğinin aydınlatılmasının hem tarihi hem de geleceği açısından önemidir. Bu gelişme ve olma sürecinin ki halihazırda pek çok anı yitirilmiş bu kronolojik ama, lineer ve rasyonel olmayan bir araya gelişlerle eklemlenerek ortaya çıkan mimari ürünün nasıl okunacağı ve kavranacağı önemli bir yaklaşım ve yöntem sorundur. Başlangıç olarak kentsel okumanın amacının ortaya konmasında yarar vardır. Genel yaklaşım olarak kronolojik açılım kentsel büyümenin tarihsel ve sosyo-ekonomik boyutunu resmeder ama mimari ilkelerini açığa çıkarmakta yetersiz kalır. Oysa tarihsel olarak mimarlığın tartışma ve araştırma alanına giren kent bir mimari-kültürel ürün olarak kabul edildiğinde analiz yöntemleri de buna uygun olarak mimarlığın kendi dilinden olmalıdır. Böylece araştırma konusu (Eyüp tarihsel kent mekanı); amacı (bu mekanın bilgisini ve buradan da kimliğini anlamak için 'oluş' sürecinin irdelenmesi), aracı (bu oluşu biçimlendiren ve içeriği ile bütünleşmesini tarihsel koşullara göre gerçekleştiren) arasında ilişki kurulabilir.

1.0 YÖNTEM

Tarihsel doku, toplum, zaman ve yer koşullarına göre işlevsel ve tanımlanabilir mekanlar yaratan mimari öğelerin maddeleştirdiği bir kentsel sistemdir. Bir sistemin veya stüktürün özü öğeleri arasındaki ilişkilerde yatar. Bir yapı içerdiği farklı öğeler arasındaki ilişkililik nedeniyle bir bütünlük, bir sistem olur. Bu öz aynı sistemin bir parçası olmuş özneler için ne kadar bildik ama öte yandan gözle görülemeyen (intangible) ve içsel bir boyutsa, aynı bütünlüğü anlamaya çalışsan ama artık

aynı sistemin bir parçası olmayan bizler için bilinmezdir. Keşfedilmesi gereken tarihsel bir bilgiye indirgenmiştir. Oysa kentsel mekan, 'dış'ı (outdoor) oluşturan çıplak doğa içinde 'iç'dir (indoor). Bu 'iç'in kurgusu mimarlığın konusudur. Bir binanın yerleştirilmesi, ölçeği, yönelimi, biçimi, çevresi ile ilişkisi gibi mimari sorunların yanıtlarını mimar toplumsal ve tarihsel koşullar tarafından oluşturulan farklı parametreler ışığında 'var' eder. Kentsel bütünü oluşturan yapılar ve bir araya geliş durumları bir yandan da çağının mimari sorunlarına içinde bulunulan ve teori, teknik ve uygulama bütünlüğü olarak tanımlayabileceğimiz mimari kültür tarafından verilmiş yanıtlar olarak değerlendirilebilir. Yani bu kentsel kurgunun dili mimarlığın dilidir. Dolayısıyla çok faktörlü bu var oluş sürecinde modern öncesi bir kentsel yapının mimari açılımını yapabilmek için kurgusundaki büyümenin tespiti gibi nicelik saptamaları yapmak ya da işlevsel organizasyonunun çözümlenmesi yeterli değildir. Dolayısıyla mekansal ilişkileri çözümlenmeye buradan da kentin tasarım bilgisine ulaşmaya çalışan yeni bir yöntem geliştirilmelidir.

Bu yöntemin esasını iki araştırma eylemi belirler: tarihsel ve mimari araştırma. Tarihsel araştırma kentsel biçimin çözümlenmesi için gerekli olan yazılı ve sözlü tarih ile fiziksel kanıtlardan oluşan üç ana kaynağı içerir. Mimari araştırma farklı kentsel öğeler arasındaki eklemlenmeyi yani ilişki mantığını çözümlenmeye çalışır. Binalar ve aralarındaki mekanlarla ilgilenir. Bu ilişkilerin çözümlenmesi tasarımın ya da modern öncesi döneme ait bir tanımlamayla 'mimari kaygıların, tercihlerin ve bilginin' deşifre edilmesi yönünde çok önemli bir adım olacaktır. Aksi takdirde yapılacak çözümlenme çabaları olguyu resmedecek ama 'anlamamızı' sağlamayacaktır. Ancak her zaman tarihsel araştırmanın doğru bilgileriyle desteklenen böyle bir mimari

araştırmada fiziksel oluşum süreci ilk elde kronolojik olarak ortaya konmalıdır.

Yukarda kısaca açıklamaya çalıştığımız 'tarihsel kentin mimari bilgisine' ulaşma yöntemini Eyüp'ün kimliğini ve mimari niteliğini ortaya koymak için uygulamayı öneriyoruz. Ancak böyle kapsamlı bir çalışmanın gerçekleşmesi için çok disiplinli (mimar, arkeolog, sanat tarihçisi, tarihçi v.b.) bir araştırma grubunun gerekli olduğunu ifade etmek gerekir. Bu durum bu bildirinin araştırma ve sunum boyutlarını aşar. Dolayısıyla bu bildiri ile yapılmak istenilen katkı daha çok bir yöntem önermesi olacaktır. Çözümleme üç temel aşamadan oluşur: tanımlama (identification), okuma (reading) ve anlama (understanding). Bunlardan ilki kentin yer, toplum, ad, tarihsel ve mimari önem ile kuruluşuna dair araştırmaları içerir. İkincisi iki aşamalıdır. İlk aşamada tarihsel belgelere dayanan araştırmalar ışığında büyüme süreci tespit edilmeye çalışılır. Bu sürecin doğru tespiti sonraki aşamalar için de çok önemlidir. Daha sonra kenti oluşturan mimari ve kurumsal öğeler ve birbirleri üzerindeki etkileri incelenmelidir. Bu aşama eldeki olguyu anlamak için farklı ilişkilerle örülmüş bu ağın farklı seviyelerden kesit almak gibidir. Mimari öğeler kendi içinde binalar (külliye, konut, türbe, çeşme v.b.), açık mekanlar (sokak, avlu, mezarlık v.b.) ve birleştirici öğeler (duvar, yeşil doku, minare v.b.) olarak sınıflandırılabilirler. Mimari öğeler ayrıca statü, işlev ve tipolojik özelliklerine göre sınıflandırılabilirler.

Kurumsal öğeler (vakıf, yerel yönetim, mimarlık eğitimi ve örgütü) bu çözümleme uğraşının önemli bileşenleridir. Vakıf resmi binaların inşasında, toprağın kullanılması dolayısıyla kent arazisinin sosyo-ekonomik boyutunu işaret eden önemli bir faktördür. Öte yandan kentin yönetiminin araştırılması yerel yönetici yani kadı, müşteri ve mimarın yer aldığı karar verme sürecini

açıklar. Mimarlık örgütü ve işleyişi ile ilgili araştırmalar mimari kaygı ve tercihleri bildirmesi açısından önemlidir. Üçüncü aşama ise bütün bu farklı kesitlerden çıkarılacak olan anlam ve bilgiye ulaşmak için izlenecek yöntemi adlandırır. Ancak her kentsel oluşumun tüm bu ortak yöntem belirleme çabalarına rağmen özerk bir büyüme süreci ve özgün bir kimliği vardır. Dolayısıyla her yeni kent çözümlenmesinde yöntem veriler ışığında tekrar gözden geçirilmelidir.

2.0. KONU: EYÜP SULTAN

Eyüp Sultan semti Ebu Eyyub el-En-sari'nin Fetih sırasında (1453) mezar yerinin bulunması ile İstanbul'da kurulan ilk Osmanlı yerleşmesidir. Fatih'in emriyle daha fetih sırasında mezarı içine alan bir Külliye kurulmuş böylece Konstantinopol'ün kara surları dışında, Haliç'in kuzey doğusunda gelişecek olan bu önemli dinsel ziyaret yeri giderek siyasi, kentsel, mimari ve folklorik değerleri ile Osmanlı İstanbul'u için pitoresk bir yerleşim yeri olarak gelişmiştir. Gelişim süreçlerini ve değişimlerini kentsel fizyonomisinde yansıtarak günümüze ulaşan Eyüp'ün özgün kentsel kimliği ve mimari değerleri yüzyıllar süren bir oluşumun sonucudur. Bu modern öncesi oluşumun önemli belirleyenleri: kullanan yani Osmanlı toplumu, yapan yani Osmanlı mimarlık ve kentsel yaşam kültürü ve yer yani fetih edilen Bizans başkentinin kara surları dışında, suyun (Haliç) hemen kıyısındaki düzlük ve hemen arkasında yükselen yeşil tepelerden oluşan doğal çevre en belirgin olanlardır. Sanayileşme çabaları sırasında pek çok yıkım ve bozulma faaliyeti ile karşı karşıya kalan kentin her şeye rağmen ayakta kalabilmiş tarihsel kent merkezi ve bu dokuyu oluşturan çoğunluğu resmi ve kamusal yapı olan binalar bu bildiri ile tarif edilmeye çalışılan kentsel okuma için yeterli bir yoğunluk sağlarlar

2.1. YER

Eyüp'ün kentsel yapısı ve fizyonomisi modern öncesi diğer benzerleri gibi 'yer'in koşulları ile doğrudan ilintilidir. Kentin merkezini oluşturan tarihsel doku kuzeyden doğuya Haliç, güneyde İstanbul'un kara surları ve batıda da tepelerle sınırlandırılmış düzlüktedir.

Öyle ki bu sınırlar neredeyse kenti İstanbul'un kuzeydeki son noktası olarak ilan eder. Burası geçilip gidilecek bir yerleşim yeri olmaktan çok ziyaret edilecek bir noktadır. Kentin kimliğinde ki bu önemli özellik sanayileşme sonucu ortaya çıkan kuzey Haliç yerleşmeleri (Alibeyköy, Kağıthane v.b.) ile ortadan kalkmıştır. Yer in niteliklerine bağlı olarak Melchior Lorichs'in 1559 tarihli panoramasında açıkça görüldüğü gibi Haliç kıyısı boyunca uzayan ve kentin fizyonomisinde en egemen unsur olan çekirdek doku ortaya çıkmıştır.

Haliç'in doğal ve güvenli kıyıları işlevsel, görsel ve çevresel değerleri ile kentsel dokusunun en temel parametresi olmuştur. Sanayileşme sonucu ortaya çıkan kirlenme ve İstanbul kentsel ulaşım organizasyonunda karayollarının ağırlık kazanmasına kadar önemli bir ulaşım yolu olan Haliç kıyısında, 1815 tarihli Bostancıbaşı Defterlerindeki kayıtlara göre Ayvansaray ve Bahariye Kasrı Humayun (yıkılmış) arasında 7 iskele ve 10 kayıkhaneye vardı (Koçu 1958). Neredeyse her üç kilometrede bir deniz ulaşımı ile ilgili bir işlev olması kentin İstanbul ile ilişkisinin sağlanmasında deniz yolunun önemini ortaya koymaktadır. Bu su ögesi fiziksel olarak kopukluğu ya da doğrudan olmayan bir ilişkiyi ifade ettiğinden bir Osmanlı kenti olarak gelişen Eyüp hem İstanbul'un bir parçası hem de dışında ve farklıdır. Eyüp'ün kıyılarını oluşturan Haliç yalnızca işlevsel değil aynı zamanda peyzaj değerleri ile bu kutsal ziyaret alanının aynı zamanda bir dinlenme ve gezi yeri olmasını sağlamıştır. Doğal güzellikle uyum içinde gelişen kentin pitoresk karakteri daha 1470'de

kenti ziyaret eden Angiolello tarafından ifade edilmiştir (Yerasimos 1988). Haliç'in kıyısındaki bu alüvyonlu topraklar bir yandan çok sayıda bahçe ve bostan kurulmasına bir yandan da yerli çömlek sanayinin gelişmesine neden olmuştur.

2.2. AD

Kentin adı (Eyüp Sultan) benzerleri olan İspanya'nın en eski ve önemli hac merkezi Santiago de Compostela ya da Eskişehir'deki Seyit Battal Gazi Külliyesi gibi onun işlevine işaret eder. Eyüp adı Arap ordularının 716-18 tarihlerinde İstanbul'u kuşmaları sırasında şehit düştüğü ve kara surları dışında bir yerde gömüldüğü söylenen Abu Ayyub Al-Ansari'den kaynaklanmıştır (Saleem 1986). Yüzyıllar sonra, 1453'de Osmanlı ordusunun İstanbul kuşatması sırasında mezarının bulunduğu ve bu yere mezarını koruyan bir türbe ve Külliye yaptırıldığı çeşitli kaynaklarda ifade edilir (Özaslan 2000). Abu Ayyub Ansari'nin mezarının keşfi türbe ve fetih arasındaki sembolik ve politik ilişkiyi ortaya çıkarır. Hıristiyan topraklarında İslam'ı meşrulaştıran ve İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethini onaylayan bu gerekçe hem ülkenin hem de İstanbul'un dinsel odak noktası olma işlevini günümüze kadar sürdürmüştür. Tarihsel öneminin yanı sıra bu dinsel işlev kentsel formunu derinden etkileyen en önemli belirleyenlerden biridir.

2.3. TARİHSEL VE MİMARİ ÖNEM

Eyüp'ün tarihsel önemi kuruluşunda ki dinsel ve politik gerekçelerden kaynaklanır. Bu gerekçeler aynı zamanda kentin işlevini belirler. Temel olarak sahip olduğu dinsel işlev kent için alt işlev grupları oluşturmuştur. Kutsal ziyaret yeri olduğu için bir hac yeri, ülke genelinden ve İstanbul'dan insanları çeken dinsel turizm merkeziydi. Bu işleve

bağlı olarak çarşısı biçimlenmişti. Kaymakçı ve kebabçıları ünlüydü. Sünnet çocuklarının sünnetten önce türbe ziyaretine getirilmesi gibi bir folklorik işleve bağlı olarak da oyuncakçılar çarşısının önemli bir bileşenydi. Osmanlı Sultanlarının kılıç kuşanma törenleri için Eyüp'e gelmeleri de kente politik bir önem kazandırmaktaydı. Önemli bir dinsel kült ve ziyaret yeri olması nedeniyle öldükten sonra burada gömülmek isteyenler çoktu. Bu da Eyüp'te türbe sayısını arttırmış türbe civarının mezar taşları ve türbelerle dolmasına yol açmıştı. Bu küçük ölçekli masif kütleler ve taş strüktürler yeşilliğin arasında uyumlu bir birliktelik oluşturur ve Edmondo de Amicis'in 1874'teki durumu anlatan "... beyaz, muhteşem ve güzel mezarlık" ifadesinde açıkça belirtilmiştir. (Amicis 1981: 447). Miss Pardoé'nin 1838'deki gözlemleri de yapı çevresi ile doğal çevre arasında kurulan uyumu ifade eder ve Eyüp'ün pitoresk niteliğini vurgular (1838). Benzer ifadeler Bartlett, Allom, Flandin ve Mellin'ın gravürlerinde görselleştirilmiştir. Ancak bir ziyaret ve dinlenme yeri olma işlevinden bir sanayi kasabası olma işlevine dönüş hem kentsel hem de doğal çevresinde köklü değişimlere yol açmış ve kimliğinde önemli bozulmalar olmuştur.

Eyüp'ün mimari önemini oluşturan özelliği; farklı dönem ve üslupların sergilendiği kentsel mekanda varolan bütünlük ancak sanayileşmeye bağlı gelişmelerle bozulmuştur. Sanayileşme öncesi teknolojik değişim yaşam biçimlerini ve dolayısıyla mekanlarını henüz köklü bir biçimde değiştirememiş olduğundan değişimler varolanla da ilişki kuran, strüktür, malzeme ve bazı değişikliklere rağmen biçimsel olarak eskie uyan niteliktedir. Kent merkezinde 15. 16. ve 17. yüzyıllarda yapılan yapılar Osmanlı mimarlığındaki klasik dönemin diline ve işlevine sahiptir. Cami, türbe gibi binalar da hacim-kütle ilişkileri anıtsal niteliklerini sağlayan en

önemli unsurdur. Bu etki minare, kubbe veya kemer gibi strüktürel ve sembolik elemanlarla zenginleştirilmiştir. Binaların etkisi bezeme ile değil hacim/kütle ilişkilerinin yanı sıra bütünü oluşturan parçaların organizasyonu ile güçlendirilmiştir. 18. yüzyılda başlayan batılılaşma çabaları en önce mimari de ve giderek de kentsel mekanda kendini meşrulaştırmıştır. Batılılaşma için, ilk anlaşıldığı haliyle, 'batı gibi görünmek' yeterli olduğundan Avrupa kentlerindeki mimari üsluplar (Yeni Barok, Rokoko ve Ampir) bütün İstanbul'da olduğu gibi Eyüp'te yapılan yapıların da yeni yüzü olmuştu. Hatice Sultan Çeşmesi (1735), Beşir Ağa Türbesi (1746), Mihrîşah Sultan Külliyesi (1792-95) ve Şah Sultan Külliyesi (1800) bu dönemin önemli örnekleri olarak hala ayakta. Hanım sultanların boğaz kıyılarında olduğu gibi Eyüp'ün Haliç kıyılarında da yaptırdığı ancak hiçbiri günümüze kalmamış olan yalı saraylar mimari tercihlerdeki değişimin hem dış hem de iç mekan bezemelerinde Avrupa üslupları yönünde olduğunu kanıtlayan yapılarıdır.

Ancak daha çok cephedeki değişimler olarak gözlediğimiz 19. yüzyıla kadar olan değişimler henüz strüktürel, tipolojik ve işlevsel değildirler. Ama bu değişimler Osmanlı mimarisinin ve kentsel mekanın en önemli ögesini yani duvarı etkilemiştir. Mekansal, boşluk ve doluluk arasındaki ilişkilerin kurucusu olan duvar genellikle sade ve ölçülü idi. Ancak yeni üsluplar Eyüp'ün mimarisinde çok etkili bir bileşen olan duvarın temel özelliklerinin değişmesine yol açtı. Tezyinat cephelerde değil Osmanlı kentinin mekansal düzeninde var iken (Cansever 1993) Yeni Barok, Rokoko ve Ampir gibi üsluplarla bir yüzey süslemesine dönüştü. Eyüp'teki Osmanlı mimarlığında kimliğini oluşturan mekan, hacim, hiyerarşi, mekan ve kütle arasındaki ilişki, parça ve bütün arasındaki ilişki gibi niteliklerin yerini taklit kaynaklı biçimsel özellikler aldı. Ba-

tılışma yada modernleşme hedefinin kaçınılmaz sonucu olarak değişim eskiyi göz ardı etti ve varolanla ilişki kurmadı. Bu da hem mimari hem de kentsel ölçekte kimliğin değişmesine yol açtı. Kötü olan bu değişimin bir yandan eskiyi bozarken yeniyi oluşturmaması oldu. Kentin işlevindeki köklü yenilik mekansal niteliklerinde ve yapısında gerçekleşen değişimlerinde en önemli belirleyeni oldu.

3.0. KENTİN KURULUŞU

Eyüp'ün kentsel kimliğinde açıkça belli olan Osmanlı karakteri Eyüp Ensarî'nin sözde mezarının bulunmasının ardından yaptırılan türbe ve külliyesi ile başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet Vakfiyelerindeki (1938) kayıtlara göre Külliye türbe, camii, medrese, imaret, mutfak, kiler, fırın ve odun deposundan oluşur. Bu kamusal kompleks kentin gelişmesinde hem mimari hem işlevsel hem de sosyal anlamda bir merkez olmuştur. Bu durum aslında Osmanlı kent kurma ve geliştirme geleneği ile örtüşür. Fetihlerle büyüyen Osmanlı devleti yeni topraklarında çoğunluğu göçer olan yeni gelenleri yerleştirmek için fethedilen sur içi kenti yerine kendi kurduğu çekirdekler etrafında yerleşmelerini teşvik etmişti. Kent her biri bu çekirdekler etrafında gelişen, sur içi yerleşmesini saran, çok yönlü bir büyüme ile giderek bütünleşti. Bu özellik Amasya, Bursa, Edirne, Erzurum, Kayseri, Konya, Kütahya ve Tokat kentlerinde görülebilir (Tanyeli 1986). Dolayısıyla Eyüp'ün kuruluşunda etkili olabilecek bir fiziksel referans olasılığının yanı sıra (Özaslan 2000) Osmanlı kent kurma geleneği de değerlendirilmelidir.

3.1. BÜYÜME SÜRECİ

Eyüp kentsel dokusunun büyüme desenlerini belirlemek için sabırlı ve dikkatli bir araştırma yapmak gerekir. İstanbul surları dışında olması nedeniyle hakkında sınırlı tarihsel kaynak bul-

nabilen, pek çok tarihsel harita, gravür, seyahatnamede adından dahi söz edilmiş olan Eyüp'ün kentsel gelişmesini çözümlmek için yararlanılabilecek temel kaynaklar ayakta kalabilmeyi başarmış yapıların dışında daha çok arşiv belgeleri (Mühimme Defterleri, Vakfiyeler, Tapu Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterleri, İnşaat Defterleri, Tamirat Defterleri, Keşif Defterleri, İnşaat malzemesi defterleri, İnşaat Masrafları Defterleri), tarihçilerin anlatıları (Na-ima, Kömürcüyan, Gilmani, Latifi v.b.) seyyah izlenimleri (Evliya Çelebi) ve görsel belgeler (Lorich panoraması, Bartlett, Allom, Flandin ve Melling'in gravürleri, Lokman'ın haritası, 19. yüzyıl fotoğrafları v.b.) olacaktır.

Büyüme süreci, kronolojik olarak önemli tarihsel olaylar göz önüne alındığında beş önemli ve dönüm noktası sayılabilecek döneme bölünebilir. Erken (15. Yüzyılın ikinci yarısı), Klasik (16. ve 17. yüzyıllar), Lale (18. yüzyıl), Tanzimat (19. yüzyıl) ve Sanayileşme (20. yüzyıl) devirleri. İstanbul'un 1453'de fethini takiben İmparatorluğa dönüşmeye başlayan Osmanlı devletinin yeni başkenti yaptığı İstanbul'un gelişmesi ve nüfusunun artması ve organizasyonu Fatih Sultan Mehmet için en önemli konulardır. İstanbul'daki gelişmelere bağlı olarak Eyüp'te külliye'nin inşasından sonra Bursa'dan getirilen Müslümanlar yerleştirilmiştir. Yeni gelenlerin yerleştirildiği beş mahalle yine bir cami yada mescid-çekirdekler etrafında kurulmuştur. Silahşör Mehmed Bey Camisi, Çayırbaşı Mescidi (yıkılmış) ve Kasım Çavuş Mescidi ve aynı adlarla anılan mahalleler hemen kurulmuştur. Bundan başka Yavedud Camisi, Arpacı Hayreddin Camisi, Balçık Tekkesi Mescidi (yıkılmış), Mehmet Bey Mescidi (yıkılmış), ve diğer yapı türleri (tekke, imaret, türbe, hamam, çeşme, medrese, mektep ve kütüphane) Eyüp'ün çeşitli yerlerinde inşa edilmiştir. Bu kamusal binalardan başka yeni konutlar ve köşkler de kentsel dokunun

Zal Mahmut Paşa Camii,
1992
Fotoğraf: Nuray Özaslan,

önemli parçaları olarak inşa edilmişti. Tursun Bey (1977:63) İnsanların hem buluşmak hem de ziyaret etmek amacıyla atla veya yaya olarak karadan, kayıklarda denizden dinlenme amacıyla geldikleri, insanlara huzur veren güzel bir kasaba oluştuğunu bildirir. Angi-olello kasabanın dinsel önemine işaret eder ve daha 1470'lerde türbenin etrafında çok sayıda güzel evin yapılması ile gelişen saygın bir kasabanın ortaya çıktığını söyler (Yerasimos 1988:39).

16. yüzyılda çok hızla büyüyen Eyüp'ü Osmanlı Tarihçisi olan Hoca Sadeddin (1536-1599) zengin, kalaba-

lık ve güzel bir kasaba olarak tarifler (Hoca Sadeddin 1979: 181). Bu yüzyılı betimleyen en önemli görsel kaynak olan Melchior Lorichs'in 1559'da Haliç'ten bakışla yapılmış panoraması büyümenin Haliç'in kıyısı boyunca ve arkasındaki tepelere doğru olduğunu gösterir. Bu panoramada topoğrafik koşulların etkisi açıktır. Haliç'e kıyı veren ve tepelerle sınırlanmış uzun, dar düzlükte gelişen merkez ve bütün kent yüzünü Haliç'e dönmüştür. Kamusal yapıların arkitektonik öğeleri olarak fark edilen kubbeler ve minarelerle birlikte konutlar ve yeşil doku en göze çarpan kentsel öğelerdir. Eyüp Camisinin anıtsal mimari niteliği ile en önemli yapı olduğunu işaret eden egemen duruşu önemlidir. Ancak Mimar Sinan tarafından yapılan 1577 tarihli Zal Mahmut Paşa Camisi etkili kütle ve hacmi ile bu uzunlamasına gelişen kentsel merkezde denge kurar ve alternatif odak noktası olur.(Fig. 2) Öte yandan da önceki kentsel dokunun lineer, tekrarlayan görünümünü kırar ve Eyüp Camisi'nin bütün kentsel formda ölçek, biçim ve yer bağlamında bir referans noktası sağlama özelliğini güçlendirir. Bir diğer önemli kaynak Lokman'ın 1854-85 tarihli İstanbul haritasıdır (Necipoğlu 1991). Harita şematik olması ve Eyüp'ün tümünü içermemesi nedeniyle açıkça okunamaz. Ama yine de Eyüp'ün Haliç'in kıyısında yayıldığını ve tepelere doğru büyüdüğünü yinelemiştir. İstanbul'un kara surları ile Eyüp arasındaki boş alan açıkça görülmektedir. Bir başka ipucu, kentsel dokuda etkili bir biçimde ifade edilmiş olan dörtgen, geniş ölçekli büyük olasılıkla bahçe içinde konutlara işaret eden, kendi başına duran ve çoğunlukla batıdaki tepelere yayılmış olan bir dokuya işaret eder. Bu da yine Osmanlı kentinin genel bir özelliğine işaret eder. Konutlar ya da kamusal binalar bağımsız birer kütle niteliğinde olup dört yüzleri ile kentsel fizyonomiyi oluştururlar ve yeşil dokunun birleştiren niteliği ile bu ayırık doku bütünleşir.(Fig. 1)

Çok sayıda ve farklı işlevler için bina inşa edilmiştir. 16. yüzyılda 11 tane si yeni kurulan mahallelerin olmak üzere yaklaşık 27 cami ve mescid inşa edilmiştir. Cezeri Kasım Paşa Camisi (1515), Defterdar Camisi (1540), Nişancılar Camisi (1567), Şah Sultan Camisi, Zal Mahmut Paşa Camisi (1557) bu dönemin en önemli olanlarıdır. Ayrıca çok sayıda tekke (9) ve türbe (34) de kentin dinsel önemine uygun olarak inşa edilmiştir. Bunların arasında Ayaspaşa (1539), Feridun Paşa (1583), Lala Mustafa Paşa (1580), Pertev Paşa (1572), Siyavuş Paşa (1582), Sokullu Mehmet Paşa (1568) ve Zal Mahmut Paşa (1577) Mimar Sinan tarafından yapılmış en önemli türbelerdir. Eyüp'ün bir başka önemli yapı tipi olan çeşme bu yüzyılda 26 tane yapılmıştır. Defterdar Nazlı Mahmut Efendi (1543), Sadrazam Ali Paşa (1558), Sokullu Mehmet Paşa (1568), ve Zal Mahmut Paşa çeşmeleri (1580) önemli olanlardır. Medreselerde bir diğer öge olarak çok sayıda (15) yapılmıştır. Sokullu Mehmet Paşa (1568) ve Zal Mahmut Paşa (1580) medreseleri önemli olanlardır. 16. yüzyıl yapılarının çoğu ayakta ve Eyüp kentsel dokusunun belkemiğidir.

17. yüzyıl İmparatorluğun genel duraklama sürecine paralel olarak Eyüp'teki inşaat faaliyetlerinde de bir yavaşlama görülür. Bu dönemi tanımlayan en önemli belgelerden biri Evliya Çelebi'nin betimlemeleridir. Nitekim Eyüp'teki binalar, mimarlıkları, açık mekanlar ve sosyal ve ekonomik yaşam konularında detaylı bilgi verir (Evliya Çelebi 1834). Kent'in farklı işlevlerine dikkat çeker. Buna göre Eyüp İstanbul'un diğer bölgelerinden gelinen bir dinlenme yeridir. Dinsel işlevi ile de desteklenen bu turistik işleve bağlı olarak Haliç'in kıyılarındaki alüvyonlu topraklardan elde edilen kili kullanarak yapılan çömlekler (Çömlekçiler Caddesi) önemli bir yerli endüstridir. Eyüp camisinin etrafındaki çarşıda yer alan

kebab ve kaymak dükkanları da yine bu turistik işlevle ilişkilidir. Sünnet çocuklarının Eyüp Sultan Türbesini ziyaret etme geleneği de ahşap ve kil'den yapılan oyuncak endüstrisini ve bunların satışını yapan çok sayıda dükkanları doğurmuştur. Evliya Çelebi'den başka Katip Çelebi'de kenti İstanbullular için Kağıthane ile bütünleşen ünlü ve güzel bir gezi ve dinlenme yeri olarak tanımlar. (Yurt Ansiklopedisi 1982). Bir başka Osmanlı tarihçisi Naima (1655-1716) Sultanların Eyüp Ensari'nin türbesini ziyaret etmek için Topkapı Sarayından başlayan yürüyüşlerinin bir kraliyet törenine ve gösterisine büründüğünden söz eder (Naima 1967, Vol:II:710).

Eyüp kentsel mekanında duvar, kütüphane ve yeşilin oluşturduğu bütünlük, 1992.
Fotoğraf: Nuray Özasan,

Şah Sultan Külliyesi, 1992.
Fotoğraf: Nuray Özasan,

Eremya Çelebi Kömürcüyan (1637-1695) benzer şekilde yeşilliğin, bahçelerin, sultanlara ait saray ve köşkların yoğunluğundan çömlek imalatçılarından ve oyuncakçı dükkanlarından söz eder (Kömürcüyan 1988). Ayrıca çok sayıda cami ve mescidi ile nüfusu yoğun bir Müslüman beldesi olduğunu ifade ettiği bu kentte az sayıda Ermeni ve Bulgar cemaatinden söz eder. Nitekim biri İslambey biri de Nişanca mahallesinde ve halen ayakta olan iki Ermeni kilisesi bunu kanıtlar.

18. yüzyılda da kentin bir dinsel ziyaret ve dinlenme yeri olma işlevini sürdürdüğü görülür. Fakat Batılılaşma çabalarının görünür olmaya başladığı bu dönem mimaride üslup farklılıkları belirginleşir. Eyüp Camisinin hemen arkasında Mimar Arif Ağa tarafından 1792 yılında inşa edilen Mihrişah Valide Sultan Külliyesi Osmanlı Baroğunun önemli bir uygulamasıdır. 1800'de inşa edilen Zal Mahmut Paşa yakınlarındaki Şah Sultan Külliyesi Ampir ve Baroğun birlikte uygulandığı güzel bir örnektir. (Fig. 3) Yeni zevkleri yansıtan bu üsluplarla yapılmış türbeler (15) ve çeşmeler (28) dikkat çekicidir. Tanzimat Dönemi (1839) ile hızlanan Batılılaşma çabaları Eyüp'ün kentsel dokusu ve mimarisinde köklü değişimlere yol açmıştır. Haliç'in kıyısında ilk fabrika binası ordunun üniforma ihtiyacını karşılamak üzere 1827-29'da İplikhane adı ile fa-

aliyete geçmişti. Bunu yine ordunun dokuma ihtiyacını karşılamak üzere 1835'te inşa edilen Feshane-i Amire fabrikası izledi. Bu fabrikaların yapılabilmesi için Haliç'in kıyısındaki Sultan ailesine ait pek çok sahil saray yıkıldı.

Bu önemli bir değişiklikti. Kentin işlevi, ölçeği, çevresel nitelikleri, mekanlar ve binalar arasındaki düzen köklü bir biçimde değişikliğe uğradı. Bunlar sanayileşmenin sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki etkisiyle Eyüp'ün İstanbul'un uzağında pitoresk bir ziyaret ve dinlenme yeri ve kuzeyindeki son kentsel nokta olma özelliklerini yitirdiğini gösterir. Fetih sonrasında olduğu gibi kentin yeşil alanları göç sonucu yerleşim alanlarına dönüştü ama bu defa altyapısı hazır olmayan ve niteliksiz yapılarla gerçekleşen bu genişleme kent merkezini yeni ihtiyaçlara cevap verebilmesi için zorladı. Tarihi dokuda yıkım ve bozulma ile ortaya çıkan bu durum 1970'lerin sonunda ortaya çıkan koruma çabalarına rağmen 1980'lerde artarak sürdü. Haliç kıyıları doldurularak yapılan yeni yol ve bu yolu Demirkapı'dan inen Yeni yol aksına bağlayan ara taşıt yolu tarihi dokunun temel özelliklerini yok etmiştir. Akarçeşme'den başlayan ve Eyüp Camisine kadar uzanan ana aks bu yol ile kesintiye uğramıştır. Bu Eyüp Camisi ve yakın çevresini kentin bütünlüğünden koparmış ve son dönemlerde yapılan kentsel ve mimari tasarımlarla bu durum bir anlamda onaylanmıştır. Kıyı boyunca yapılan yeni yol ise kentin bir başka temel özelliğini yok etmiştir: suyla doğrudan ilişki. (Fig. 4) Yapılan tarihsel inceleme Eyüp kentsel kimliği için Haliç'in önemini ortaya koyar. Buna göre kent yüzünü suya dönmüş, Melling'in 1819 tarihli gravüründe açıkça görüldüğü gibi, neredeyse suyun içindedir. Oysa yolun yapımından sonra kentsel dokunun Haliç kıyıları ile ilişkisi kalmamıştır.

Sonuç olarak Eyüp'ün önümüzdeki yüzyıllarda özgün kimliğini zenginleştirerek varlığını sürdürmesi mimari kül-

türümüz ve geleceği açısından büyük önem taşımaktadır. Yeni kurmanın ve yaratmanın tek yolunun eskiyi yıkmak olmadığı görülmüştür. Yaratmak için anlamak yani içine yeninin eklenmesi varolanı anlamak önkoşuldur. Çağdaş dünyanın ve özellikle bizim sorunumuz yeninin yaratılmasındaki tercihler ve tutumlardır. Mimari ve kentsel tasarıma kaynaklık edecek tasarım belirleyenleri işte bu tutum ve tercihlere göre tasarım nesnesini de biçimlendirecektir. Eyüp'te yeninin yaratılmasında çağdaş, sosyal, ekonomik, kültürel belirleyenlerinden çok varolan tarihsel kimliğin önceliği bir tercihtir. Bu tercih kenti mimari bir ürün olarak ele alır ve tasarım parametrelerini bu tercihe göre belirler. Tarihsel dokunun çözümlenmesi ve anlaşılması yeniyi yaratma sırasında önemli bir tasarım kaynağı olacağı için öncelikle ele alınmalıdır. Bu bildiri kapsamında araştırmamızın ancak ipuçları verebilmişse de bütün bu çabalar aslında yeni Eyüp'ü yaratmanın eski Eyüp'ü anlamaktan geçtiğine işaret etmek içindir.

REFERANSLAR

- Amicis, E. 1984. *İstanbul*. Çeviren B. Akyavaş, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Cansever, T. 1993. *İstanbul Planlamasında Geçmiş ve Gelecek- Ülke Ölçeğinde İstanbul'u Planlamak*. İstanbul 4, 48-59.
- Evlıya Çelebi. 1975. *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, M. Zillioğlu (ed). Cilt. 1,2. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Fellows, C. 1838. *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*. London: John Murray.
- Gadsby, J. 1873. *My Wanderings*, Cilt. 1 London.
- Hoca Sadeddin Efendi. 1979. *Tacut'te Tevarih*, Cilt 3. I. Parmaksızoğlu. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Kocu, R. E. 1958. *Bostancıbaşı Defterleri*. İstanbul Enstitüsü Mecmuası 4, 39-59.
- Kömürcüyan. E. Ç. 1988. *İstanbul Tarihi- XVII. Asırda İstanbul Çeviren H. D. Andreasyan. K. Pamukciyan (ed)*, İstanbul: Eren.
- Latifi. 1977. *Evsaf-ı İstanbul*. N.S. Pekin (ed). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Lorichs, M.&E. Oberbumber. 1902. *Konstantinopel*

Unter Sultan Suleiman dem Srasen., Özgün gravürler Leiden Üniversite kütüphanesinde. Münich.

Melling, M. 1969. *Voyage Pittoresque de Constantinople et des Rivers du Bosphore*. İstanbul: Yapı Kredi Bankası.

Muller-Weiner, W. 1977. *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.

Naima Mustafa Efendi. 1967. *Naima Tarihi*, Cilt. 1. Çeviren Z. Danisman. İstanbul: Zuburi Danisman Yayınevi.

Necipoglu, G. 1994. *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. New York: The Architectural History Foundation, Inc & Cambridge, Mass.: MIT Press.

Özaslan, N. 2000. *Eyüp'ün Kuruluşu ve Fetih Öncesindeki Durumu*. *Arkeoloji ve Sanat* 96, 24-35.

Pardoe, J. 1838. *The Beauties of the Bosphorus*. London: Virtue and Co.

Saleem, S. 1986. *Abu Ayyub Al-Ansari*, London: Taha Publishers Ltd.

Tanyeli, U. 1986. *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15 yy)* Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Tursun Bey. 1977. *Tarih-i Ebu'l-Feth*. A. M. Tulum (ed). İstanbul: Baha Matbaası

Yerasimos, S. 1988. *Giovan Maria Angiolello ve İstanbul'un Fetihinden Sonraki İlk Tasviri*. *Tarih ve Toplum* 58, 34-41.

--- 1976. *Tarih-i Gilmani*. M. Halife&K. Su (eds), 1000 Temel Eser 74. İstanbul: Kültür Bakanlığı.

--- 1938. *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*. *Türk Vakfiyeleri* 1. Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü.

--- 1982. *Yurt Ansiklopedisi*, Vol.6. İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

Eyüp'ün su/Haliç ile bağlantısını koparan sabit yolu, 1992.

Fotoğraf: Nuray Özaslan,